

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ РИМО-КАТОЛИЦЬКИХ ОРДЕНІВ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XVIII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

Постановка наукової проблеми та її значення. Важливим питанням сучасної історії України є роль і місце різних конфесій у культурно-освітньому житті регіонів. У цьому контексті науковий інтерес має проблема участі римо-католицьких орденів у сфері освіти на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. У вітчизняній історичній науці, незважаючи на значну кількість публікацій, немає комплексного дослідження культурно-освітньої діяльності римо-католицьких орденів на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.

У сучасній українській історіографії є низка досліджень: Ю. Білоусов [Київсько-Житомирська римо-католицька єпархія: Історичний нарис. – Житомир, 2000. - 314 с.], Н. Сейко [Сейко Н.А. Добродійність поляків у сфері освіти України (XIX – поч. XX ст.). Київський учбовий округ: Монографія. - Житомир, 2007. - 320 с.], Л. Єршова [Єршова Л. Жіноча освіта на Волині в період російсько-польського освітянського двовладдя (1793-1831 рр.) // Українська полоністика - Вип. 1. - Житомир: Житомирський державний університет імені Івана Франка, 2004. С. 126-136], у яких епізодично висвітлено культурно-освітню діяльність римо-католицьких орденів на Правобережній Україні наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст.

У новітній польській історіографії деякою мірою розглядалася означена проблема в працях Л. Заштовха [Zasztowt L. Kresy 1832-1864. Szkolnictwo na ziemiach Litewskich i Ruskich dawnej Rzeczypospolitej. - Warszawa, 1997. - 452 s.], П. Гаха [Gach P. Struktury i działalność duszpasterska zakonów męskich na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska w latach 1773-1914. Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. - Lublin, 1999. - 675s.], Б. Ваната [Wanat B. Życie i działalność Karmelitów Bosych w diecezji Kamieniecko-Podolskiej w latach 1622-1866 // Biblioteka Historyczna Archiwum Metropolii Lwowskiej Obrządku Łacińskiego w Krakowie. - Seria B. - Tom 4. - Redaktor naukowy ks. Józef Wólczański, Kraków-Kamieniec Podolski 2001. - 511 s].

У статті автор прагне простежити участь римо-католицьких орденів у культурно-освітній сфері на Правобережній Україні наприкінці

* Буравський Олександр Антонович – кандидат історичних наук, доцент, докторант Житомирського державного університету імені Івана Франка.

XVIII – першій половині XIX ст. на основі введених до наукового обігу документів Центрального державного історичного архіву в м. Києві (Ф. 707) та Державного архіву Житомирської області (Ф. 70, Ф.90, Ф. 178).

Основний зміст статті. У другій половині XVIII ст. на Правобережній Україні, яка входила тоді до складу Речі Посполитої, активну культурно-освітню діяльність проводив орден єзуїтів. До заборони ордену (1773 р.) у Житомирі діяв колегіум [Ярмошик І. Історія міста Житомира, селищ Чуднова, Слободища у висвітленні польських дослідників першої половини XIX ст. Міхала Балінського й Тимотеуша Ліпінського // Волинські історичні записки. Збірник наукових праць. - Т. 2. - Житомир, 2009. - С. 155].

Після припинення діяльності єзуїтів освіта в регіоні, як зазначала польська письменниця Олена Рзепецька, зазнала занепаду. Країна залишилася без якісних шкіл, які були віддані під управління царських чиновників [Rzepska Helena. Ojczyzna w rŚmie i romnikach. - Wydanie Pierwsze. - Tom II. - Poznań-Warszawa, 1911. - S. 6]. Однак основні принципи навчального процесу, започатковані єзуїтами, були перейняті пізніше церковно-православною школою [Історія релігій в Україні: У 10 т. // Редкол.: А. Колодний (голова) та ін. - Т.4.: Католицизм // За ред. П. Яроцького. - К., 2001. - С. 103]. В основу навчально-виховного процесу на Правобережній Україні в першій половині XIX ст. був покладений педагогічний досвід саме єзуїтських шкіл: включення до складу викладацького персоналу класних керівників; перехід учнів у наступний клас на підставі іспитів; тривалість навчання – 190 днів на рік; заборона займатися науками в години, призначені для відпочинку тощо [Андреев А.Р. История ордена иезуитов. Иезуиты в Российской империи: XVI – начало XX в. - М., 1998. - С. 79-82].

14 липня 1804 р. польський просвітитель А. Чарторийський у доповіді міністру народної освіти вказував, що училища в регіоні підпорядковані різним духовним орденам: єзуїтам, піярам, домініканцям, базиліянам та ін. [Єршова Л. - Вказ. праця. - С. 128].

У 1803 р. на Правобережній Україні існувало п'ять середніх польських шкіл, які колись були єзуїтськими. На Волині такі школи були в Житомирі, Луцьку й Кременці, а на Поділлі – у Вінниці й Кам'янці. Школи в Межиріччі та Дубровиці опікували піари. Кармеліти мали одну школу в Олиці, а в 1811 р. відкрили школу в Бердичеві [Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793-1830 рр. / Д. Бовуа / Переклад з французької Зої Борисюк. - Львів: Кальварія, 2007. - С. 228-229].

У першій половині XIX ст. на Волині при римо-католицьких монастирях освіту здобувала молодь, яка вивчала риторику, філософію, теологію, а також латинську граматику, фізику, арифметику, музику й літургійний спів. У всіх орденів семінаристів-студентів зобов'язували складати іспити [Gach P. - Вказ. праця. - S. 158].

Університетськими студіями володіли домініканці на Волині й Поділлі в монастирях Луцька (1801-1819 рр.), Любара (1813-1814 р.), Кам'янець-

Подільського (1814р.) [Там само. - С. 159]. Вони надавали матеріальну допомогу, зокрема кошти на відкриття училища в Старокостянтиніві, одну тисячу злотих на Ботанічний сад в Луцькому та Житомирському училищах, 100 книжок для Волинської гімназії. Допомогали також училищам в Овручі, Чарторийську, Камені-Каширському, Володимирі, Чорнобилі, Ходоркові, Тарговицях [Білоусов Ю. - Вказ. праця. - С. 53].

На початку ХІХ ст. помітний вплив на розвиток освіти на Волині мав орден піярів, засновником якого був іспанський священник Хосе де Каласанц, який у 1597 р. відкрив у Римі при костелі Св. Дороти першу безоплатну школу в селищах Дубровиця й Великі Межиріччя. Відкритий піярами в с. Любешові колегіум (діяв до 1834 р.) зажив слави елітного закладу. Навчалися тут брати Костюшки, один з яких (Тадеуш) став національним героєм Польщі як ватажок народного повстання 1794 р. У Любешові проводив практику хірург, професор Краківської академії Юзеф Рафал Черв'яковський. Він працював над дисертацією "Про шляхетність, потребу і вживання хірургії", яка, за свідченням польського історика Романа Мейснера, є "перлиною лікарського красного письменства, у ній відчувається дух Любешівського колегіуму". Колегіум дав Європі цілу плеяду відомих учених, серед яких Казимир Нарбут – автор підручника з логіки. Тут навчався й видатний учений-природознавець Станіслав Боніфацій Юндзілл.

У піярських школах значно був розширений обсяг викладання природничих наук. Окрім математики, вивчалася загальна механіка, а також фізика, у курс викладання якої входили астрономія, геологія, біологія, фізична географія, анатомія та фізіологія. Як окремі предмети до програми було введено історію, право й географію. Піяри написали в співпраці з іншими науковцями 18 шкільних підручників. При колегіумах закладали ботанічні сади, створювали шкільні театри [Присяжний Т., Присяжний П. Орден піярів / Т. Присяжний, П. Присяжний // Волинські губернські відомості. - 15 травня 2003 - С. 10].

Орден піярів також утримував Домбровицьке, Заславське, Межиріцьке училища. У цих навчальних закладах переважали вчителі польського походження, ксьондзи та монахи, які формували у своїх вихованців польську національну свідомість [Бабійчук В.В. Польський фактор в освіті Волині в першій половині ХІХ ст. / В.В. Бабійчук // Бердичівщина: поступ у третє тисячоліття: Наук. збірник "Велика Волинь": Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. - Т. 22. - Житомир: М.А.К, 2001. - С. 148].

Межиріцький піярський монастир утримував гімназію, у якій навчалася 130 учнів і працювало 12 учителів, серед них були ксьондзи: Модест Степаневич – учитель Закону Божого і російської словесності, Віктор Юркевич – вищої математики, Андрій Михайлович – всесвітньої історії, Леон Шанковський – польської словесності, Казимир де Дуліон – французької словесності. Начальником монастиря був ректор – ксьондз Антоній Бенчковський, а пректором гімназії – ксьондз Іларіон Жембровський. Також

при гімназії діяло повітове училище, у якому навчалося 223 учні й працювало сім учителів, з яких Юстіан Янулокевич (учитель геометрії і природничої історії), Олександр Петрусевич (латинської словесності), Семен Мацелевич (польської і латинської мови), Флоріан Шемковський (географії) і Микола Горський (фізики і ботаніки) були клірики. Монастир утримував також 5 світських учителів [Державний архів Житомирської області (Держархів Житомирської області), ф. 178, оп. 6, спр. 1339, арк. 243].

Наприкінці XVIII ст. значний вплив на культурно-освітнє життя регіону мав Бердичівський кармелітський кляштор. У 1760 р. кармеліти босі заснували в Бердичеві латино-польську друкарню й з того часу енергійно почали видавати книжки, які набули значного поширення на Правобережжі.

Бердичівська друкарня випускала книги також і російською мовою. Це були богословські, історичні, шкільні, господарські книжки, оповідання, вірші тощо. У друкарні видавався й перевидавався підручник з російської мови для польських шкіл із додатком польсько-російського й російсько-польського словничка. Великого поширення набув бердичівський календар «*Kalendarz gospodarski*», що виходив польською й російською мовами. Так, у Харкові в 1797, 1799, 1808 та 1809 рр. бердичівський календар чотири рази передруковувався в перекладі протоієрея А. Прокоповича.

Узагалі, видання цієї друкарні мали великий вплив не лише на польське населення Правобережжя, а й на сполонізоване українське [Огієнко І.І. Історія українського друкарства [Електронний ресурс] / І.І. Огієнко / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик. - К.: Либідь, 1994. - 448 с. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/ohdruk/ohd13.htm>].

На доходи друкарні монастиря утримувалися школи в Махнівці та Бердичеві [Пашківський Ф.Б. Видавнича діяльність друкарні кармелітів у Бердичеві XVIII – XIX ст. //Житомирщина крізь призму століть: Науковий збірник Велика Волинь: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. - Т. 16. - Житомир, 1997. - С. 44].

За наказом російського імператора від 30 червня 1844 р. для відвернення зловживань типографія була закрита. Із таких же мотивів була ліквідована друкарня Луцького домініканського монастиря [Держархів Житомирської області, ф. 90, оп. 1, спр. 20, арк. 1, арк 7].

Із 1794 р. орден босих кармелітів утримував у м. Бердичеві училище, у якому працювало сім учителів і навчалося 156 учнів [Бабійчук В.В. Освітні заклади Бердичева в першій половині XIX ст. / В.В. Бабійчук // Бердичів древній і вічно молодий: Наук. збірник “Велика Волинь”: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. - Т. 32. - Житомир, 2005. - С. 187].

У 1803-1831 рр. при монастирі бернардинів у Житомирі діяла початкова школа, де проводилася підготовка дітей до навчання в міській середній школі [Замкова гора. - 1996. - 1 березня]. Орден бернардинів зобов'язався допомагати школам у Заславі, Житомирі, Чуднові, Дубно, Варковичах, Кустині, Янові. Школи в Устилузі та Розамполі були закріплені

за капуцинами [Белоголов И. Акты и документы, относящиеся к устройству и управлению Римско-Католической Церкви в России / И. Белоголов. - Т. 1: 1762-1825 гг. - Петроград, 1915. - С. 210-216].

На Волині в першій половині XIX ст. орден тринітаріїв мав монастирі в Берестечку, Браїлові, Луцьку. У Берестечку знаходився монастир, заснований ще в 1693-1695рр., а філософські й теологічні студії діяли тут у 1828 р. У Луцьку, окрім монастиря, знаходився колегіум. До орденів приходила молодь різної підготовки, а тому підвищення їхнього освітнього рівня проводилося за допомогою викладання риторики в поєднанні з логікою. Вважалося, що наука про красномовство особливо необхідна для майбутніх священників. Такі студії також були в піярів, маріанів, францисканів, реформатів, кармелітів, базиліанів [Gach P. - Вказ. праця - S. 156-157].

Протягом 1773-1835 рр. існувала римо-католицька парафіяльна школа при теофіпольському тринітарському монастирі. У трьох її класах навчалося близько 60 учнів. Чотири викладачі вчили дітей російській, латинській, німецькій, французькій і польській мовам, арифметиці, геометрії, фізиці, географії, історії та релігії [Блажевич О.Ю., Григоренко В.О. З історії релігійного життя поляків краю / О.Ю. Блажевич, В.О. Григоренко // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: Збірник наук. праць за матеріалами міжнародної наук. конференції (23-24 червня 1999 року) / Ред. колегія: А.І. Мельник, Ю.І. Блажевич, Л.В. Баженов та ін. - Хмельницький, 1999. - С. 122-131].

Представники ордену тринітаріїв передали на освіту в трьох губерніях 96 тис. польських злотих. Внесок ченців ордену тринітаріїв у розвиток освіти Волинської губернії в 1803 р. становив 56 тис. польських злотих [Сейко Н.А. - Вказ. праця - С. 68-69].

Францисканці взяли на себе утримання нового училища в Заславлі, а також фінансували навчання в Житомирі, Чуднові, Янові, Варьковичах та ін. Відкрили приходські школи в Дружкополі, Шумську, Межерічці-Острозькій та Івниці [Білоусов Ю. - Вказ. праця. - С. 53].

У 1804 р. у Віленському навчальному окрузі із 349 викладачів 254 (73 %) працювали в костельних і монастирських школах. Наприклад, орден піярів мав 51 викладача, що становило 15 % від загальної кількості, домініканці – 35 (10 %) [Zasztowt L. - Вказ. праця. - S. 54-57].

Кармеліти босі надали одноразову допомогу Волинській гімназії на суму 6000 злотих та зобов'язалися щороку давати 1000 польських злотих і безкоштовну навчальну літературу зі своєї друкарні. Вони передали в Бердичівське училище 2500 злотих і шкільний інвентар, утримували також учнів в училищах Вишнівця та Купина. Допомогали повітовим школам в Острозі, Городищі, Антополі, Лабуні, Киселині, Дорогостаях, Олевську, Ушомирі, Топорищі, Дубно [Белоголов И. - Вказ. праця. - С. 210-216].

У 1783 р. кармеліти босі відкрили й утримували при монастирі школу в Купині. У 1785 р. інспектував школу ксьондз Ян Врзещ. Він писав: “Приміщення складалося з двох кімнат. Класів було два: перший – 56 учнів,

другий – 27. Вивчали латинську граматику й катехізис, удосконалювали себе в читанні, писанні й арифметиці. Учні походили переважно зі шляхти. Працювали двоє світських учителів, за якими наглядав місцевий ксьондз. Оплату здійснювали батьки учнів (від 2-4 злотих на квартал)”. Інспектор залишив рекомендації, у яких наголошував, що школа має пристосуватися до правил Комісії Едукаційної й утримуватися зі своїх фондів. У разі порушення вимог Комісії школа повинна бути закрита [Wanat B. - Вказ. праця - S. 352-353]. Восени 1803 р. на з’їзді керівників шкіл у Луцьку кармеліти зобов’язалися надалі утримувати школу в Купині. У 1804/05 навчальному році її відвідувало 14 хлопчиків і 14 дівчаток. Інспектор від єпископа у своєму звіті з перевірки монастиря за 1820 р. записав, що в школі навчалось 5 учнів дворянського стану: Йосип Хаупт – 14 років, Марцін Хаупт – 10 років, Юліан Хаупт – 7 років, Віталіс Квіатковський – 8 років, Йосип Галарський – 16 років. Хлопці вчилися читати, писати, латинської мови, катехізису, моральної науки, арифметики, географії. Їх учителем був заступник начальника монастиря Марцелліан Подцзасзинський. За свідченням ксьондза Марцзинського, у 1821 р. у школі навчалось 20 учнів. Школа існувала до закриття монастиря в 1832 р. [Там само. - S. 353].

Орден босих кармелітів від XVII до XIX століття через освітню діяльність позитивно вписався в історію кам’янецької єпархії, якій служив аж до моменту ліквідації окремих монастирів російськими можновладцями. Священик монастиря кармелітів Габріель Касперський був учителем латинської мови в школі, заснованої босими кармелітами в Бердичеві. У 1831 р. царська влада ліквідувала в Купині парафіяльну школу, яка утримувалася монастирем. У другій половині XVIII ст. кармеліти в Кам’янці вели у своєму монастирі студії, або духовний семінар, для братів-семінаристів. На відкриття такого дому студій отримали дозвіл 8 липня 1757 р. з Риму. Студії тривали 7 років: три роки досліджувалася філософія, три роки теологія, один рік вивчалася моральна теологія й Святе Письмо. Під керівництвом викладачів проводилися внутрішні теологічні диспути для семінаристів і публічні в костьолі для вірних. Окрім диспутів, відбувалися казуси з моральної теології для правильного розв’язання складних проблем з життя християн. У 1803 р. студії риторики й моральної теології організовували студенти. На Правобережній Україні основні студії філософії й теології проводилися в бердичівському кармелітському монастирі [Там само. - S. 341-342].

У XVIII ст. у м. Бердичеві орден босих кармелітів заснував монастир і студії для семінаристів, які функціонували до закриття монастиря (1866 р.) [Gach P. - Вказ. праця. - S. 156].

Після придушення польського національного повстання 1830-1831 рр. “епоха польської освіти” поступилася новій добі – російській [Єршова Л. Вказ. праця - С. 135].

У Волинській губернії були закриті парафіяльні школи при римо-католицьких монастирях у Межириччі, Корці, Любарі, Овручі, Володимирі, Бердичеві, Теофіполі, Дубровиці. Усього в 1832 р. припинили діяльність 108

парафіяльних шкіл, серед яких 35 шкіл утримувалися лише монахами [Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 707, оп. 1, спр. 732, арк. 45].

31 березня 1833 р. попечитель Київського навчального округу Фон Брадке зазначав, що в Подільській губернії без дозволу місцевого начальства відкривалися в деяких римо-католицьких монастирях приватні училища. Він надіслав розпорядження місцевим чиновникам перевірити наявність цих освітніх закладів і заборонити їх функціонування [Держархів Житомирської області. - Ф. 70, оп. 1, спр. 23, арк.109]. Так, у 1832 р. згідно з розпорядженням міністра внутрішніх справ, навчальне обладнання, яке знаходилося в парафіяльній школі ліквідованого Любарського домініканського монастиря, передавалося у відання Київського навчального округу [Там само. - Ф. 90, оп. 1, спр. 14, арк. 5].

Одночасно російська влада розпочала в 1832-1833 рр. створення системи державних навчальних закладів. 20 травня 1833 р. волинський губернатор просив київського генерал-губернатора вказати, у яких містах губернії необхідно було відкрити світські училища замість ліквідованих духовних. На їх утримання виділялися кошти, вилучені із закритих римо-католицьких монастирів [Там само. - Ф. 70, оп. 1, спр. 23, арк. 122].

Потрібно зазначити, що в першій половині XIX ст. російський уряд активно впроваджував у сфері освіти на Правобережній Україні політику русифікації й утверджував авторитет Православної церкви. Лише православні священники отримували право опікуватися початковою освітою, яка, зазвичай, велася російською мовою [Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863). - К., 1996. - С. 100-102].

Державні витрати на користь римо-католицьких установ були нерегулярними й мізерними. Так, настоятельниця монастиря Луцьких монахинь бригадок Г. Косаковська в рапорті до визитатора римо-католицьких монастирів Луцько-Житомирської єпархії ксьондза К. Седлецького просила підвищити їм кошти на утримання 25 монахинь, бо платня із державної казни виділялася невчасно, а інколи затримувалася на вісім місяців, тому її вихованки перебували в крайній бідності [Держархів Житомирської області. - Ф. 90, оп. 1, спр. 24, арк. 2, арк. 5].

Узагальнюючи сказане вище, потрібно зазначити, що наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. римо-католицькі ордени (езуїтів, домініканців, кармелітів, бернардинів, піярів та ін.) значною мірою сприяли розвитку освіти на Правобережній Україні. Основні принципи навчального процесу, започатковані езуїтами, були запроваджені згодом у російській православній школі.

На кошти римо-католицьких монастирів діяли школи для бідних, відкривалися й утримувалися гімназії, училища, у яких навчалися діти не лише римо-католиків, але й православних батьків. У цих навчальних закладах

працювали переважно ксьондзи й монахи, які мали ґрунтовну освіту. Їх вихованці з часом ставали відомими вченими.

У першій половині XIX ст. російський уряд на Правобережній Україні, впроваджуючи політику русифікації в сфері освіти, активно утверджував авторитет Російської Православної Церкви.

А н о т а ц і ї

У статті **Буравського О.А.** “Культурно-освітня діяльність римо-католицьких орденів на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.” на основі архівних документів проаналізовано культурно-освітню діяльність римо-католицьких орденів на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст., які, борючись з політикою русифікації, виступали вирішальним чинником збереження польської національної самобутності в регіоні.

Ключові слова: *Римо-католицькі ордени, Правобережна Україна, культурно-освітня діяльність.*

В статтє **Буравского А.А.** “Культурно-просветительная деятельность римско-католических орденов на Правобережной Украине в конце XVIII – первой половине XIX в. ” на основе архивных документов проанализировано культурно-просветительную деятельность римско-католических орденов на Правобережной Украине в конце XVIII – первой половине XIX в., которые, борясь с политикой русификации, выступали решающим фактором сохранения польской национальной самобытности в регионе.

Ключевые слова: *Римско-католические ордена, Правобережная Украина, культурно-просветительная деятельность.*

In the article of **Buravs'kyi O.A.** “The cultural and educational activity of Roman Catholic orders on the Right-Bank Ukraine at the end of the XVIII th – the first half of the XIX th centuries” on the basis of the newly introduced archive documents the cultural and educational activity of Roman Catholic orders on the Right-Bank Ukraine at the end of the XVIII th – the first half of the XIX th centuries is analysed, which, in the author's view, was the decisive factor in the contest against the policy of Rusification and the preservation of Polish national identity in the region.

Key words: *Roman Catholic orders, the Right-Bank Ukraine, cultural and educational activity.*